

Živilė Nedzinskaitė

EPIGRAMOS DĖSTYMO MODELIS XVII–XVIII AMŽIAUS LDK JĖZUITŲ KOLEGIJOSE

Anotacija. Straipsnyje aptariamas epigramos kaip vieno iš svarbiausių poezijos žanrų dėstymo modelis mokykliniuose XVII–XVIII a. poetikos ir retorikos kursuose, skaitytuose LDK jėzuitų kolegijose. Remiantis gausia rankraštine medžiaga parodoma, kad, aiškindami epigramos teoriją, profesoriai rėmėsi garsiausių XVI–XVII a. teoretikų (Skaligerio, Pontano, Posevino, Masenijaus) veikalais. Taip pat konstatuojama, jog kai kurie specifiniai epigramos bruožai, apie kuriuos tik trumpai užsimenama teoretikų darbuose, dėstytojų buvo gerokai praplėsti, schematizuoti ir detalizuoti. Kolegijų profesorių dėmesys koncentruojamas į epigramos rūšių ir jų klasifikacijos ypač smulkią bei precizišką analizę, pagrindą ir Antikos autorių, ir žymiausių to meto kūrėjų poetiniais pavyzdžiais. Straipsnyje taip pat akcentuojama epigramos žanro svarba lavinant kūrybinius mokinių įgūdžius.

Raktažodžiai: literatūra – istorija ir kritika; epigrama (literatūra), lietuvių literatūra; lietuvių literatūra (lenkų); lietuvių literatūra (lotynų).

Baroko epochoje epigrama laikyta visų mažųjų literatūros formų pagrindu, žanru, reikalavusiu iš kūrėjo paties aukščiausio meistriškumo, talento brandos ir išmonės. Epigrama buvo pamėgta ir užėmė nemažą daugelio garsiausių to meto poetų kūrybos dalį. Ne mažiau populiarūs šio žanro kūriniai buvo ir viešajame gyvenime: epigramos buvo dažnai skaitomos įvairiomis progomis, leidžiami specialūs jų rinkiniai. Tad ir mokyklose epigramos teorijai bei praktikai buvo skiriama vis daugiau dėmesio.

Šio straipsnio tikslas – analizuojant XVII–XVIII a. mokyklinius poetikos ir retorikos paskaitų rankraščius atskleisti epigramos dėstymo LDK jėzuitų kolegijose (Vilniuje, Kaune, Kražiuose, Naugarduke, Nesvyžiuje ir kitur) specifiką ir rekonstruoti šio žanro struktūrinį modelį.

TEORINIAI EPIGRAMOS ŠALTINIAI

Didesnis dėmesys į epigramos žanrą buvo atkreiptas jau Renesanso pradžioje, kai intensyviai buvo perrašinėjami senieji antikinių epigramų rinkiniai, ieškoma nežinomų tekstų, sudarinėjamos naujos antologijos. Būtent šioje epochoje epigrama ir jai giminingos žanrinės formos kaip viena iš daugelio literatūrinės kūrybos galimybių buvo pradėtos aiškinti ir analizuoti garsiausių literatūros teoretikų veikaluose.

Žymiausias Renesanso literatūros teoretikas Julijus Cezaris Skaligeris (Iulius Caesar Scaliger, 1484–1558), kurio pateikta žanrų ir poezijos tipologija buvo remiamasi vėlesnius du šimtus metų, veikale *Poetices libri septem* (Lyoni, 1561) pateikė savotišką žanrų hierarchiją, įvesdamas „kilnumo“ kriterijų¹. Šioje gradacijoje „kilniausiais“ laikomi himnai ir pajanai; epika, tragedija ir komedija atsiduria per vidurį, o pačioje pabaigoje paminimos ir epigramos. Skaligerio suformuluotas epigramos apibrėžimas tapo klasikiniu ir beveik pažodžiui buvo kartojamas vėliau rašiusių teoretikų, taip pat mokyklinių poetikų ar retorikų autorių:

Epigramma igitur est poema breve cum simplici cuiuspiam rei, vel personae, vel facti indicatione: aut ex propositis aliquid deducens.²

¹ Eglė Patiejūnienė, *Brevitas ornata: Mažosios literatūros formos XVI–XVII amžiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės spaudiniuose*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998, p. 25.

² Julius Caesar Scaliger, *Poetices libri septem*, ed. 3, [Lyons]: Apud Petrum Santandreamum, 1586, p. 430: „Taigi epigrama yra trumpas eilėraštis, vertinantis kokią nors paprastą dalyką arba žmogų, arba įvykį, arba pagal aptariamą temą ką nors įrodantis“. Čia ir toliau citatų vertimas straipsnio autorės.

Savo veikale Skaligeris pateikė ir epigramų klasifikaciją, išskirdamas du pagrindinius jų tipus: paprastą (*simplex*) ir sudėtinį (*compositum*). Prie paprastų epigramų teoretikas priskyrė tuos kūrinius, kuriuose tiesiog aprašomas koks nors įvykis. Sudėtinių epigramų paskirtis kitokia – jų turinys, t. y. vaizduojami įvykiai, yra tik būdas atskleisti gerokai sudėtingesnę pasirinktos temos interpretaciją, kuri kartais gali būti priešinga skaitytojo išankstinei nuomonei³.

Skaligeris taip pat įvardino pagrindinius epigramos esmę atskleidžiančius bruožus, kurie jau nuo Antikos laikų yra tapę epigramos „vizitine kortele“. Pirmiausia jis pažymi kūrinio trumpumą (*brevisitas*), o kaip kitą, bet ne mažiau svarbų bruožą nurodo gyvumą arba šmaikštumą (*argutia*). Baroko epochos kūrėjams bene svarbiausia epigramos savybe tapo būtent šmaikštumas (*argutia*), kuri itin pabrėžė ir Skaligeris, vadindamas šmaikštumą epigramos siela ir forma (*anima ac forma*) bei nurodydamas, kad geriausiai jis gali būti atskleistas per netikėtą ar priešingą negu tikisi skaitytojas kūrinio pabaigą (*inexpectata aut contraria expectationi conclusione comparatur*)⁴.

Nurodydamas epigramų rūšių, temų ir eiliavimo būdų įvairovę, Skaligeris akcentavo, kad net pačiam talentingiausiam kūrėjui ypač sudėtinga perprasti ir atskleisti visą šiame žanre užkoduotą taurumą ir kilnumą. Teoretikas perspėjo, kad tik nedaugeliui trumpame kūrinyje pavyksta suderinti ir išradingai sujungti daugybę skirtingų, o dažnai ir vienas kitam prieštaraujančių dalykų: žodžių eleganciją su pasirinktos temos svarumu, minties aštrumą su išraiškos grakštumu, nepriekaištingą ritmą su deramu skambesiu. Taip pat sudėtingas uždavinys kūrėjui yra prikaustyti klausytojo dėmesį nuo pirmo iki paskutinio žodžio ir nepamiršti atskleisti to, kas svarbiausia – tiesos⁵.

Pagrindinius Skaligerio poetikoje išdėstytus teiginius, apibūdinančius epigramą ir jos rūšis, perėmė ir kiti žymūs XVI–XVII a. literatūros

³ *Ibid.*, p. 431.

⁴ *Ibid.*, p. 431.

⁵ *Ibid.*, p. 433.

teoretikai, o keičiantis literatūrinei ir kultūrinei situacijai, populiarėjant smulkiosioms literatūros formoms, epigramos žanro aptarimas literatūros teorijos veikaluose darėsi vis nuoseklesnis ir detalesnis.

Skaligerio literatūros teorijos darbus toliau tęsė vienas žymiausių jėzuitų filologų Jokūbas Pontanas (Iacobus Pontanus, 1542–1626). Jo veikalas *Poeticarum institutionum libri tres* (Ingolstadii, 1594), išleistas kaip vadovėlis jėzuitų mokykloms, buvo ne tik pirmoji, bet ir viena populiariausių jėzuitų poetikų, kuria rėmėsi daugelis XVII a. literatūros teoretikų⁶. Laikydamas Skaligerį neginčytinu autoritetu ir perėmęs jo suformuotą literatūros žanrų modelį, Pontanas atsižvelgė ir į naujausias to meto tendencijas. Todėl jo veikale daugiau dėmesio skiriama vis labiau populiarėjantiems smulkiesiems literatūros žanrams, kuriuos Skaligeris buvo tik trumpai aptaręs.

Pagal kalbos struktūrą Pontanas išskyrė tris poezijos rūšis, žanrus laikydamas visiškai pavaldžius toms rūšims. Tačiau neapsiribodamas vien tokia schema, antroje ir trečiojoje savo veikalo dalyse jis pristatė skaitytojams daugybę skirtingų poezijos formų, pradėdamas epu, tragedija, komedija, o baigdamas epigrama ir epitafija⁷.

Detaliau nei Skaligeris Pontanas analizavo ir epigramos žanrą. Pradžioje pateikęs tokį patį kaip Skaligeris epigramos apibrėžimą ir epigramų skirstymą į paprastas bei sudėtingas, konstatavęs, kad epigramos turi būti rašomos graškščiai, aštriai, rafinuotai ir trumpai (*eleganter, acute, urbane, breviter*)⁸, vėliau Pontanas aptarė ir smulkesnę epigramų klasifikaciją, remdamasis skirtingais kriterijais.

⁶ Vėliau Pontano veikalą papildė ir perdirbo Jonas Buchleris (Ioannes Buchlerus, 1570–1640). Pontano veikalas dažnai buvo spausdinamas kaip priedas prie paties Buchlerio retorikos veikalas *Thesaurus phrasium poeticarum*, todėl veikalas *Poeticarum institutionum libri tres* kartais vadinamas Pontano-Buchlerio poetika.

⁷ Antroje Pontano poetikos dalyje yra tokie skyriai: *De epopoeia, De comoedia, De tragoedia, De bucolica poesi, De elegiaca poesi, De lyrica poesi, De hymno, De iambica poesi, De satyrica poesi*. Trečią dalį sudaro *De epigrammate* ir *De epitaphio seu funebri poesi*.

⁸ Iacobus Pontanus, *Institutio poetica*, Coloniae: Sumptibus Bernardi Gualtheri, 1609, p. 80.

Pirmiausia pateikiamas formalus epigramų skirstymas pagal tiesioginę jų paskirtį: vienos naudojamos įrašams ant daiktų, kitose išsakomi pagyrimai arba nurodomos ydos, o trečios šmaikščiai pasakoja tai, kas nelaukta, nauja, netikėta ar ką sumano pats kūrinio autorius⁹.

Dar vienas epigramos skirstymas, nurodomas Pontano veikale – pagal savybes, kurios perimtos iš trijų poezijos rūšių: tragedijos, komedijos ir epopėjos. Pontanas teigia, kad iš epopėjos epigrama perėmė pagyrimus žymiesiems vyrams, miestams, upėms, uostams, vietovėms, šaltiniams, paminklams ir pan. (*laudationes imprimis excellentium virorum, urbium, fluviorum, portuum, locorum, fontium, monumentorum etc.*). Iš epopėjos perimta ir pasakos, stebuklo aplinka, nes epigramoje „neįtikėtinai gražiai kalba Dievas ar Nimfa, Satyras ir pan.“ (*loquatur mira cum venustate Deus, aut Nympha, Satyrus etc.*). Tragedijai, pabrėžia Pontanas, būdingas svarbių ir didingų dalykų (*rerum gravium illustriumque*), kurie sukelia klausytojui ar skaitytojui daug kančių ir užuojautos, vaizdavimas. Tragedijai taip pat būdinga nuostaba, kurią sukelia visų pirma netikėti likimo vingiai (*fortuna*), o dar labiau stebina tie dalykai, kurie vienas iš kito išplaukia priešingai nei tikėtasi (*sunt admirabiliora, quando praeter opinionem aliud ex alio dependet*). Epigramos, parašytos mirties tema, taip pat siejamos su tragedija, nes „mirtis jau pati savaime yra tragiškas nutikimas“ (*est enim per se res tragica mors*). Komedijoje kaltinama dėl netinkamo ir nemoralaus elgesio, peikiami ar išjuokiami kieno nors netikę poelgiai bei darbai. Tad ir epigrama, anot Pontano, iš komedijos perėmusi tą medžiagą, kuri yra begėdiška ir juokinga (*probrosa et ridicula*), o autoriai atskleidžia, smerkia ir išjuokia kitų ydas (*aliena peccata patefaciunt, insectantur atque irrident*). Iš komedijos epigrama taip pat perėmusi ir sąmojų (*sales*).

Pontanas pateikia dar vieną epigramų skirstymą, perimtą tiesiogiai iš retorikos mokslo – pagal tris kalbų rūšis. Jis skiria teismines (*iudicium*),

⁹ *Ibid.*, p. 83.

svarstymo (*deliberatio*) ir giriamąsias (*exornatio*) epigramas. Kiekviena iš trijų rūšių pasižymi specifinėmis ypatybėmis. Teisminėse epigramose vaizduojamos ydos, nusikaltimai ir blogi žmonių darbai, todėl autorius gali barti, kaltinti, skųstis ar stebėtis. Svarstymo epigramose turi būti išsakyti patarimai, raginimai, reikalavimai, maldos ar paguodos žodžiai. Giriamosios epigramos ne tik giria žmones ar kokius nors kitus dalykus, bet gali juos ir peikti ar nepiktai pašiepti¹⁰.

Pontanas nurodė, kad epigramai būdingos trys pagrindinės savybės: dvi pirmosios yra šmaikštumas (*argutia*) ir glaustumas (*brevitas*), o trečioji – malonus skambesys (*suavitas*). Pirmąsias dvi – šmaikštumą ir glaustumą – Pontanas laiko svarbiausiomis ir poetiškai įvardija kaip epigramos sielą, gyvybę ir tarsi dvasią, taip pat jėgą, skonį bei kraują (*anima, vita et tanquam spiritus, nervi, succus, sanguis*). Pontanas pabrėžė, kad epigramos pabaiga turi būti netikėta (*non exspectata*) ar visai priešinga tai, kurios laukiama (*expectationi plane contraria*), ji turi nustebinti bei sužadinti klausytojo ar skaitytojo jausmus akuмину, netikėtu vertinimu, sąmoju, naujumu ar kokiomis kitomis gudrybėmis (*vel acumine, vel pondere, vel lepore, vel novitate, vel alia quaequam illecebra*¹¹).

Nemažai dėmesio epigramos žanrui skyrė italų jėzuitas, diplomatas, daug prisidėjęs formuojant jėzuitų mokymo sistemą, Antonijus Posevinas (Antonio Possevino, 1534–1611). Žymiausio jo veikalo *Bibliotheca selecta* (Lugduni, 1594) vienoje iš dalių „Tractatio de Poesi et Pictura ethnica, humana et fabulosa collata cum vera, honesta et sacra“ („Apie poeziją ir dailę: pagoniškos, pasaulietinės, mitinės [poezijos ir dailės] sugretinimas su tikra, garbinga ir šventa“) jis aiškina, kaip sujungti vaizdą, žodį ir simbolį į vieną alegorinį kūrinį, kaip imituojuant antikinius autorius kurti krikščionišką poeziją. Neapeidamas nė vieno iš literatūros žanrų, Posevinas kalba ir apie epigramas. Išpeikęs daugelį Antikos epigramų autorių, kaip rašiusius nepadorią

¹⁰ *Ibid.*, p. 85.

¹¹ *Ibid.*, p. 113.

poeziją¹², Posevinas nurodė geros, leistinos ir sektinos epigramos bruožus: glaustumą (*brevitas*), šmaikštumą (*argutia*) ir grakštumą (*venustas*). Glaustumas reiškia, kad epigrama negali būti ilgesnė nei penki distichai. Šmaikštumas siejamas su tuo, kas negirdėta, nauja, kelia nuostabą, o grakštumas pasireiškia tada, kai proporcingai dera žodžių skambesys ir kūrinio ritmas. Posevinas konstatuoja, kad, tik griežtai laikantis šių trijų epigramai būdingų dalykų, galima parašyti geras epigramas¹³.

Posevinas bene pirmasis aiškiai įvardijo ir pagrindines epigramos sudėtinės dalis bei rūšis, jas detalai aptarė ir paaiškino kompozicijos subtilybes. Posevinas nurodo, kad epigramą sudaro dvi pagrindinės dalys: dėstymas (*expositio*) ir klauzulė, arba pabaiga (*clausula sive conclusio*). Dėstymas dar skirstomas į paprastą (*simplex*) ir sudėtinį, kurį sudaro kelios dalys (*multiplex*). Paprastas dėstymas apsiriboja tik kokio nors vieno dalyko ar vietos aprašymu, o sudėtinį sudaro pasakojimas, sujungiantis daugybę pavyzdžių, pastebėjimų, įvardijantis pagrindines priežastis ir situacijas, dėl kurių panašumo ar nepanašumo kyla konfliktas. Epigramos pabaiga turinti būti netikėta ir efektinga, pasibaigianti su dėstymu susijusia sentencija ar grakščia mintimi¹⁴.

Posevinas išskyrė kelias epigramų rūšis: pasakojamąją (*narrativum*), kai kalba vienas pasakotojas, dramatinę (*dramaticum*), kai įvedami kiti veikėjai, ir maišytą (*mixtum*), kai pačiliui kalba ir pasakotojas, ir kiti veikėjai.

Pagal retorikos dėsnius Posevinas taip pat išskyrė tris epigramų rūšis: rimtą ir iškilmingą (*grave et magnificum*), nuosaikią ir skambią (*temperatum atque concinnum*), dailią ir linksmą ar sąmojingą (*tenue ac festivum*). Pirmajai būdingi išraiškingi žodžiai ir išmintingos

¹² Antonius Possevinus, *Tractatio de Poesi et Pictura ethnica, humana, et fabulosa collata cum vera, honesta, et sacra*, Lugduni: Apud Ioannem Pillehotte, 1594, p. 199: „Plura eorum [epigrammatum] turpia, obscena, inania, assentatoria“.

¹³ *Ibid.*, p. 200: „Iam vero is qui haec tria, servatis honestis legibus fuerit consecutus, omne in epigrammate punctum feret“.

¹⁴ *Ibid.*, p. 201.

sentencijos (*lumina verborum ir sententiae illustres*). Antroji rūšis reikalauja iš poeto išdailintos ir puošnios kalbos (*expolitam et pictam orationem*), gražių ir skambių žodžių (*verba nitida et sonantia*), o šmaikščios ir grakščios sentencijos (*sententiae argutae ac venustae*) turėtų derėti ir su žodžiais, ir su norimomis išsakyti mintimis. Trečioji rūšis yra paprasta, todėl jai būdinga švari lotynų kalba (*purum Latium*) ir minties aiškumas (*planum dilucidum*), o poetas, atmetęs visas nereikalingas puošmenas (*omnem recusat ornatum*), turėtų susitelkti į tai, kad, pasakodamas juokingus dalykus, nevengdamas sąmojo ir konceptų, sugebėtų pamokyti klausytoją¹⁵.

Garsiausių XVI a. pabaigos literatūros teoretikų Skaligerio, Pontano ir Posevino veikaluose pateikti epigramos apibrėžimai ir jų klasifikacija bei aiškinimai neabejotinai formavo vėlesnių teoretikų požiūrį į šį žanrą. XVII a. galima būtų vadinti vienu ryškiausių epigramos atgimimo ir suklestėjimo laikotarpių, tad gerokai daugiau dėmesio epigramos žanrui skiriama ir šio amžiaus literatūros teoretikų bei praktikų veikaluose. Vienas tokių buvo vokiečių jėzuitas Jokūbas Masenijus (Jacobus Massenius, 1606–1681), kurio veikalais dažnai rėmėsi XVII a. pabaigoje–XVIII a. poetikos ir retorikos kursus kolegijose dėstę profesoriai.

Masenijus nebesilaikė Skaligerio pateikto literatūros žanrų hierarchijos modelio. Pagrindinį dėmesį jis skyrė ne tradiciniams žanrams (epui, tragedijai, komedijai), bet jau išpopuliarėjusiai, mėgstamai, savo vietą suradusiai ir plačiai naudojamai epigraminei poezijai. Šiuos pokyčius atspindi Masenijaus veikalas *Ars nova argutiarum epigrammatica et epigraphica* (Coloniae, 1648). Pagrindiniais epigramų bruožais Masenijus aiškiai laiko šmaikštumą (*argutia*) ir aštrumą (*acumen*), kuriuos ir akcentuoja savo veikale. Jis skiria dvi epigramų rūšis: komišką ir juokingą (*comicum seu ridiculum*) bei tragišką ir rimtą (*tragicum seu grave*), pabrėždamas, kad kiekviena iš šių dviejų rūšių turi būti subtiliai šmaikšti. Tragiškų epigramų rūšis daugiau susijusi

¹⁵ *Ibid.*, p. 202.

su svarbiais įvykiais (*gravioribus actionibus*), todėl jai labiau būdingas nuostabos sukėlimas (*plus admirationis*), pasireiškiantis žodžių ir minčių aštrumu (*in verborum ac sententiarum acumine*). Komiškų epigramų rūšis vaizduoja ne tokius svarbius įvykius (*levioribus actionibus*), tad ji, atskleisdama žmonių papročius ir įvairius nutikimus, turėtų pasižymėti sąmojingumu (*plus leporis*)¹⁶.

Masenijus išvardija ir įvairias epigramų rašymo galimybes (*fontes*), apie kurias nebuvo užsiminę ankstesnių poetikų autoriai. Jas sudaro prieštaravimai (*repugnantia*) arba įvairios opozicijų jungtys (*oppositum coniunctio*), palyginimai (*comparationes*), žodžių žaismas (*lusus verborum*) ir aliuizijos (*allusiones*)¹⁷.

Kalbant apie epigramos žanro teorinius šaltinius, privalu atkreipti dėmesį į tuomet rankraščiais taip ir likusius, bet LDK jėzuitų kolegijų dėstytojams ypač gerai žinomus Sarbievijaus teorinius veikalus. Daugiausiai dėmesio epigramai Sarbievijus skyrė veikale *De acuto et arguto* (1626), kuriame analizuojama nauja literatūros estetikos tendencija – konceptizmas. Skirtingų autorių epigramos šiame veikale iliustruoja įvairias koncepto (*acumen*) galimybes. Tačiau Sarbievijus pabrėžia, kad konceptas būdingas ne vien epigramai, bet visai žodinei kūrybai. Gerokai detaliau epigramos žanrą Sarbievijus apibūdino veikale *De perfecta poesi*. Pats kūręs epigramas, Sarbievijus šio žanro nelaikė tobulu¹⁸ ir net geriausių epigramų nepriskyrė tikrajai poezijai¹⁹. Anot poeto, tik graikai kūrę tobulas epigramas, tad jais ir reikėtų

¹⁶ Jacobus Massenius, *Ars nova argutiarum eruditae et honestae recreationis, in duas partes divisa: Prima est epigrammatum, altera inscriptionum argutarum, Coloniae Agrippinae: Apud Joannem Antonium Kinckium, 1660, p. 12.*

¹⁷ *Ibid.*, p. 25–101.

¹⁸ Vienas iš *De perfecta poesi* skyrių pavadintas „Species imperfectas poeseos esse elegiacam et ferme lyricam, epigrammata vero penitus non esse speciem poeseos“ (elegija ir dažniausiai lyrika yra netobuli poezijos žanrai, o epigrama iš esmės nėra poezijos žanras).

¹⁹ Maciej Kazimierz Sarbiewski, *De perfecta poesi, sive Vergilii et Homerus, przełożył Mariusz Plezia, opracował Stanisław Skimina, Wrocław: Ossolineum, 1954, p. 20: „Quod attinet ad epigramma, id vero si perfectissimum etiam sumatur, nequaquam est poesis“.*

sekti, iš jų mokytis²⁰. Epigramos žanras, kaip tvirtina Sarbievijus, nėra suvaržytas jokių apribojimų²¹, bet reikalauja iš kūrėjo ir skaitytojo ypatingų proto pastangų (*modus ratiocinationis*)²². Lygindamas odę su epigrama jis pabrėžia, kad odės siela ir esmė yra kūrinio pradžia, o epigramos, priešingai, pabaiga (*initium animam esse odae, ut, e contrario, finis epigrammatis est anima eius*)²³.

Taigi teorinių veikalų, kuriais buvo remiamasi dėstant poetiką ir retoriką jėzuitų kolegijose, analizė parodė, kad epigramai juose (išskyrus Masenijų) buvo skiriama viena paskutiniųjų vietų žanrų hierarchijoje, jos specifika ir klasifikacija nebuvo detalai aptariama, apsiribojama tik pagrindiniais šį žanrą apibūdinančiais kriterijais ir pateikiami gana skirtingi epigramų kūrimo modeliai.

EPIGRAMOS DĖSTYMO JĖZUITŲ KOLEGIJOSE SCHEMA

Remdamiesi minėtų teoretikų veikalais, retorikos ir poetikos kursus rengė ir XVII–XVIII a. jėzuitų kolegijų dėstytojai. Tačiau jie gerokai kitaip komponavo savo dėstomų kursų medžiagą, pasitelkdami tik pamatines teoretikų sąvokas, apibrėžimus, bet nustatydami kitokį poezijos žanrų eiliškumą, dėliodami kitus prasminius akcentus. Mat literatūros teoretikai ir mokyklų dėstytojai siekė skirtingų tikslų. Teoretikams buvo svarbu apibrėžti ir suklasifikuoti žanrus, o dėstytojai turėjo išmokyti mokinius naudojantis tais žanrais reikšti savo mintis ir kurti. Todėl mokyklinių kursų autoriai išplėtojo teoretikų mintis ir detalizavo daugybę specifinių žanrų savybių, tik kontūrais nužymėtų teoretikų veikaluose. Ypač

²⁰ *Ibid.*, p. 20: „[...] in epigrammate soli Graeci poetae fuere. [...] Quare si te poetam ex epigrammate existimari voles, solos meo iudicio Graecos imitabere“.

²¹ *Ibid.*, p. 22: „Epigramma nullis penitus terminis continetur“.

²² Maciej Kazimierz Sarbiewski, „Characteres lyrici“, in: Idem, *Wykłady poetyki (Praecepta poetica)*, prelożył i opracował Stanisław Skimina, Wrocław; Kraków: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1958, p. 44–45.

²³ *Ibid.*, p. 156–157.

tai pasakytina apie mažųjų literatūros žanrų, tarp jų ir epigramos, aiškinimą.

Theoretikų (Skaligerio, Pontano, Posevino) veikaluose epigramos specifika buvo aptariama tik po išsamios stambiųjų žanrų – epo, tragedijos, komedijos, lyrikos – analizės. Kolegijų dėstytojai poetikos kursą ir detalesnę žanrų analizę dažniausiai pradeda būtent nuo epigramos savybių bei jos sukūrimo būdų, kurie traktuojami kaip bendri visam poezijos menui dalykai, aiškinimo. Ši tendencija akivaizdžiai dominuoja daugelyje tirtų XVII–XVIII a. poetikos ir retorikos paskaitų rankraščių.

Kaip pavyzdiniai modeliai, geriausiai atspindintys minėtas tendencijas, galėtų būti du rankraštiniai poetikos ir retorikos kursai. 1694 m. Vilniuje poetiką dėstęs Mykolas Sufčinskis (Michał Suffczyński, 1670–1714) kursą²⁴ pradeda skyriumi „De poesi et carmine in genere“ („Apie poeziją ir eilėraščius apskritai“), kuriame aiškinami bendri visai poezijai dalykai: kas yra poezija, kokie jos tikslai, poeto uždaviniai ir siekiai, imitacijos problemos, poezijos rūšys ir galimi kūrybos būdai. Antrasis skyrius skirtas detaliam epigramos aptarimui – „De poesi epigrammatica seu de epigrammate“. Tokį dėstytojų pasirinkimą – žanrų analizę pradėti nuo epigramos aiškinimo – geriausiai atspindi nežinomo XVII a. poetikos kurso autoriaus pastaba: „Iš visų poezijos žanrų dažniausiai naudojama epigrama, todėl šį žanrą pirmiau nei kitus reikia išdėstyti“ (*ex omnibus speciebus poeseos maxime in usu esse solet epigramma, adeoque de illo ante alias species primo agendum expedit*)²⁵.

Profesorius Vincentijus Koscioška (Vincentius Kościuszko) poetikos kurso pradžioje aptaria imitacijos problemas („Quomodo poeta debet imitari alios poetas“) bei akuminą ir jo suradimo būdus („Quid sit acumen et quomodo inveniendum“), o paskui pereina prie detalios žanrų analizės, kurią pradeda aiškindamas epigramą („De epigrammate“)²⁶.

²⁴ VUB RS F 3–2188.

²⁵ VUB RS F 3–1392, p. 89.

²⁶ VUB RS F 3–2087.

Panašiai kaip šių dviejų kursų autoriai, savo paskaitas modeliuoja ir kiti poetikos bei retorikos kursus dėstę jėzuitų profesoriai. Tad galima teigti, kad kolegijose buvo naudojamas kone identiškas epigramos dėstyto modelis, kurį sudaro: epigramos apibrėžimas, tipai, rūšys, epigramos dalys ir jų komponavimo būdai.

EPIGRAMOS APIBRĖŽIMAS

Dauguma mokyklinių poetikų ir retorikų autorių, aptardami epigramos žanrą, jo raidą bei būdingas šiam žanrui savybes, sintetina žymiausių teoretikų darbuose išsakytas mintis. Beveik visi kolegijų dėstytojai epigramos žanro analizę pradeda nuo skyriaus, kuris dažniausiai vadinamas „*Quid sit epigramma, quae eius partes et proprietates*“²⁷ („Kas yra epigrama, kokios jos dalys ir ypatybės“) arba „*De natura et divisione epigrammatis*“²⁸ („Apie epigramos savybes ir skirstymą“). Šiame skyriuje pateikiamas epigramos apibrėžimas, nurodomos pagrindinės jos savybės, išvardijamos pagrindinės dalys, tipai bei rūšys.

Kaip literatūros teoretikai, taip ir kolegijų dėstytojai akcentuoja epigramos termino etimologiją ir teigia, kad graikų kalboje epigrama reiškusi užrašą ant įvairios paskirties daiktų ar pastatų. Tačiau jos funkcijos nuo Antikos laikų gerokai pakitę, todėl ilgainiui epigrama imtas vadinti eiliuotas kūrinys, trumpai ir taikliai išreiškiantis kokią nors mintį. Pažymėtina, kad kolegijų dėstytojai retai kada pateikia Skaligerio suformuluotą, o Pontano pakartotą apibrėžimą²⁹, bet akcentuoja ypač svarbią Baroko epochoje epigramos savybę – netikėtą pabaigą:

*Epigramma est opus breve poeticum carmine expositum cum insperata conclusione.*³⁰

²⁷ VUB RS F 3–1392, p. 89.

²⁸ VUB RS F 3–2277, p. 80.

²⁹ Žr. išnašą nr. 2.

³⁰ VUB RS F 3–938, p. 84: „Epigrama yra trumpas poetinis kūrinys, parašytas eilėmis, su netikėta pabaiga“.

Iam vero nostro aevo est nisi illud epigramma vocatur, quod metrica vel scriptio-
ne cum acuta et inexpectata conclusione iuxta arte poetica fit.³¹

Kai kurie dėstytojai pateikia dar platesnę ir detalesnę epigramos formulotę, prie teoretikų apibrėžimo prijungdami ir su koncepto teorija susijusias įžvalgas:

Epigramma est poema breve seu opus poeticus vel cum simplici cuiuspiam rei aut personae indicatione, vel ex propositis aliquid deducens. [...] epigramma est opus poeticus venuste, ac festive, ac admirabile quodpiam praefrens, vel est brevis expositio rei alicuius versu cum inopinata conclusione, id est conceptu, acumine aut doctrina in fine.³²

Kartais dėstytojų akcentuojama kita epigramos ypatybė – galimy-
bė sujungti tame pačiame kūrinyje priešingus ar panašius dalykus:

Epigramma est breve poema, quod ad rei alicuius propositionem scripto vel voce factam aliud quiddam aut oppositum, aut alienum, aut comparatum, aut alludens coniungit.³³

Po apibrėžimo nurodomos pagrindinės savybės, būdingos tik epigramai ir išskiriančios ją iš kitų žanrų (elegijos ar poemos). Dažniausiai įvardijamos pagrindinės epigramos savybės yra glaustumas (*brevitas*), grakštumas (*venustas*) ir šmaikštumas (*argutia*). Taip pat pažymima, kad epigramas įprasta rašyti eleginiu distichu, bet jos gali būti komponuojamos ir kitais lyrinei poezijai būdingais metrais³⁴.

³¹ VUB RS F 3–2277, p. 80: „Juk iš tiesų mūsų amžiuje epigrama vadinama ne kas kita, kaip kūrinys, parašytas pagal poetikos meną eiliuotai ar proza su aštria ir nelaukta pabaiga“.

³² VUB RS F 3–1098, p. 64: „Epigrama yra trumpas eilėraštis ar poetiškas kūrinys arba vertinantis kokį nors paprastą dalyką ar žmogų, arba pagal aptariamą temą ką nors įrodantis. [...] epigrama yra poetiškas kūrinys, grakščiai, subtiliai ir neįprastai ką nors išreiškiantis, arba tai yra trumpas išdėstymas eilėmis kokio nors dalyko su netikėta pabaiga, tai yra konceptu, akuminiu arba pamokymu pabaigoje“.

³³ VUB RS F 3–1367, p. 86: „Epigrama yra trumpas eilėraštis, kuris prie kokio nors dalyko temos, išreikštos raštu ar žodžiu, prijungia ką nors ar jai visai priešingo, ar neįprasto, ar panašaus, ar juokingo“.

³⁴ VUB RS F 3–486, p. 229, VUB RS F 3–1376, p. 269.

Taip pat pateikiama ir trumpa epigramų klasifikacija, kurią sudaro tipai (*divisio*), rūšys (*genera seu species*) ir dalys (*partes*). Tolesniuose skyriuose toks epigramų skirstymas aptariamas detaliau.

EPIGRAMOS TIPAI

Klasifikuodami epigramas mokyklinių kursų autoriai, kaip ir literatūros teoretikai, nurodo du jų tipus: paprastą (*simplex*) ir sudėtinę (*compositum*). Literatūros teoretikai gana skirtingai apibrėžė šiuos tipus. Anot Skaligerio, pirmojo tipo epigramos aprašo kokį nors įvykį ir jį aptaria, o antrojo – atskleidžia tokią temos interpretaciją, kuri gali būti priešinga pirminei skaitytojo nuomonei³⁵. Pontanas nurodė, kad pagrindinis skirtumas tarp šių tipų yra palyginimo galimybė:

Simplex est, in quo res aliqua, persona seu factum exprimitur, nullaque inest comparatio. Compositum, quod ex propositis quiddam; idque aut maius, aut minus, aut aequale, aut diversum, aut contrarium deducit.³⁶

Masenijaus veikale epigramos tipai skiriami atsižvelgiant į kūrinio pabaigą:

Simplex, quod nude tantum rem, et historice exponit, quales non raro sunt tituli statuarum, ac sepulcrorum; compositum, quod cum argutia aliqua, nervoque concludit.³⁷

Mokyklinių poetikų ir retorikų autoriai epigramų tipus apibrėžia dvejopai. Kai kurie juos išskiria pagal vieną kategoriją – konceptą (*conceptus*) arba akuminą (*acumen*), kuris laikomas svarbiausia epigramos savybe:

³⁵ Julius Caesar Scaliger, *op. cit.*, p. 430.

³⁶ Jacobus Pontanus, *op. cit.*, p. 81: „Paprasta [epigrama] yra ta, kurioje vaizduojamas koks nors dalykas, asmuo ar įvykis, tačiau nėra jokie palyginimo. Sudėtinė – kuri įrodo ką nors pagal pasirinktą temą; ir tai yra arba didesnis [dalykas], arba mažesnis, arba vienodas, arba skirtingas, arba priešingas“.

³⁷ Jacobus Massenius, *op. cit.*, p. 2: „Paprasta [epigrama] yra ta, kuri tik nepagražintai ir istoriškai dalyką išdėsto, tokie neretai yra užrašai ant statulų ir antkapių, sudėtinė – kuri su kokiu nors šmaikštumu ir jėga [kūrinį] pabaigia“.

Epigramma est duplex: aliud **simplex**, quod sine ulla argutia seu conceptu rem simpliciter exprimat, aliud **compositum**, quod narratam rem acuta conclusione claudit, argutia autem ejusmodi seu conceptus est oratio inventa vel praeter opinionem, quae erit, vel ficta, vel ridicula, vel festiva pro circumstantia materiae, quae versu exprimitur.³⁸

Kolegijų dėstytojai epigramų tipus klasifikuoja ir pagal kitus kriterijus, pirmiausia – sąsajas su vaizduojamaisiais menais. Tokiu atveju taip pat skiriami du tipai: paprastas arba taisyklingas (*simplex seu ordinarium*) ir meninis (*artificiosum*)³⁹. Paprastos epigramos yra skirstomos į tris rūšis, o menines sudaro su vaizduojamuoju menu susijusios skirtingos epigramų atmainos: enigma (*aenigmaticum*), chronostichas (*chronosticum*), kankrinas (*cancrinum*), echo (*echicum*), leoninas (*leoninum*), muzikinė epigrama (*musicum*) ir t. t.

EPIGRAMOS RŪŠYS

Mokyklinių poetikų ir retorikų autoriai skiria tris epigramų rūšis (*genera seu species*) arba tris epigramų komponavimo būdus (*modi componendi*), kurie charakterizuojami pagal retorikos moksle nurodomus kalbų rašymo tipus:

Epigramma ordinarium seu simplex in particulari in triplici genere repetitur nimirum exornativo, deliberativo et iudiciali.⁴⁰

Teigiama, kad pirmosios – iškilmingosios rūšies (*exornativum*) epigramos yra skirtos ką nors pagirti ar peikti (*in laudem alicuius vel vituperium*), o priešastys, skatinančios kurti tokios rūšies epigramas,

³⁸ VUB RS F 3–486, p. 229: „Epigrama yra dviejų tipų: vienokia **paprasta**, kai be jokio šmaikštumo ar koncepto dalyką paprastai išdėsto, kitokia **sudėtinė**, kuri papasakotą dalyką aštriai užbaigia, o tokio tipo šmaikštumas ar konceptas yra kalba, surasta ar prieš nuomonę, kuri buvo, ar išgalvota, ar juokinga, ar linksma dėl medžiagos, kuri išdėstoma eilėmis, aplinkybių“.

³⁹ VUB RS F 3–2054, VUB RS F 3–2277, VUB RS F 3–1376, VUB RS F 3–1358.

⁴⁰ VUB RS F 3–1376, p. 271: „Paprasta ir taisyklinga epigrama dažniausiai yra skirstoma į tris rūšis: iškilmingąją, apmąstomąją ir teisminę“.

gali būti sveikinimai patronams, dedikacijos, įvairūs paveikslų, stemų, karinių atributų (vėliavų ar kardų) įrašai (*occasiones huius sunt gratulationes patronum, dedicationes, variae inscriptiones imaginum, stemmatum, militarium instrumentorum uti vexillorum, gladiatorum etc.*)⁴¹. Šios rūšies epigramos, kaip teigia mokyklinių poetikos kursų autoriai, gali būti rašomos pagal kokią nors sentenciją, pasaulietinę ar šventą frazę, užrašus, kurie išsirenkami kaip šūkiei (*potest saepe scribi super aliquam sententiam, inscriptionem profanam aut sacram, supra titulos, qui pro affixionibus sumunt*)⁴². Dėstytojai pateikia daugybę poetinių pavyzdžių, iliustruojančių teorinius apibrėžimus. Juos sudaro ir Antikos autorių kūriniai, ir tų laikų poetų epigramos⁴³. Kaip iškilmingosios rūšies epigramos pavyzdys dažnai cituojama Sarbievijaus epigrama, skirta Vilniaus vyskupo Eustachijaus Valavičiaus (1560 ar 1572–1630) herbo Strėlėms (*in sagittas Wollowicianas Epigramma 92*). Joje, kaip teigiama kolegijų dėstytojų, talentingai ir su išmone išreiškiama pagarba bei pagyrimas adresatui:

Aeris et argenti et ferri rude vulgus et auri
 Ibat ad Aetnaei iurgia forte fori.
 Lis fuerat, quonam posses, Vulcane, metallo
 Digna Volovicia condere tela manu.
 Caussidicum vicit, Vulcano iudice, ferrum,
 Factaque sunt forti ferrea tela viro.
 Tum faber ad socios operum: Sint ferrea tela:
 Ipse mihi Volovic aureus, inquit, erit.

(XCI)⁴⁴

⁴¹ VUB RS F 3–1376, p. 271.

⁴² VUB RS F 3–2087, p. 44.

⁴³ Šiame straipsnyje neapsistodama prie detalesnės pateiktų epigramų analizės, kaip pavyzdį nurodysiu tik po vieną kūrinį, kuris cituojamas kelių profesorių paskaitų užrašuose.

⁴⁴ Sarbievijaus epigramos numeruojamos pagal Thomo Wallo 1892 m. leidimą. Mokyklinių poetikų ir retorikų autoriai retai kada nurodo Sarbievijaus epigramų numerį. Dažnai rankraštiniam tekste cituojama visa epigrama be jokio numerio.

(Vario ir sidabro, ir geležies, ir aukso [turintys] paprasti žmonės || Ėjo į Etnos aikštę smarkiai ginčydamiesi. || Ginčas buvo – iš kokio metalo, Vulkanai, gali || Įgudusia ranka Valavičiaus Strėlės pagaminti. || Laimėjo bylą geležis, Vulkanui esant teisėju, || Ir buvo padarytos geležinės Strėlės drąšiam vyrui. || Tada kalvis darbų bendrininkams tarė: Tebus geležinės || Strėlės: pats Valavičius man auksinis bus.)⁴⁵

Epigrama pradedama užuominomis į Ovidijaus *Metamorfozes*, kur minimi keturi žmonijos amžiai. Aukso, sidabro ir vario amžiai buvę anksčiau, ir žmonės tada gyvenę laimingai. O geležies amžius, anot Ovidijaus, yra kupinas žiaurumo ir įtampų. Į pasakojimą įtraukiami antikiniai toponimai – Etnos ugnikalnio papėdėje esanti aikštė, į kurią ginčydamiesi, iš kokio metalo reikėtų gaminti Valavičiaus herbo Strėlės, keliauja paprasti žmonės. Ginčą pavedama išspręsti mitiniam dievui kalviui Vulkanui, kuris, kaip pasakoja mitai, su kiklopais ten ir gyvenęs. Vulkano personažas pasirinktas taip pat neatsitiktinai. Būtent jis yra nukalęs ginklus garsiausiems antikinės literatūros kūriniuose minimiems herojams – Achilui ir Enėjui. Tokiems didvyriams epigramoje prilygimanas ir vyskupas. Sarbievijaus brėžiama aiški paralelė: kaip Antikos herojai kovėsi su priešais, taip vyskupas kovoja su plintančia erezija. Vulkanas nusprendžia Valavičiaus Strėlės nukalti iš geležies. Geležinės Strėlės (*ferrea tela*) simbolizuoja Ovidijaus minimo geležies amžiaus žiaurumą ir reiškia negailestingą susidorojimą su krikščionybės priešininkais. Tačiau Vulkanas sako, kad nors Strėlės yra geležinės, pats vyskupas jam yra auksinis (*aureus ipse Volovic*). Vadinasi, jis prilygsta Ovidijaus minimo paties laimingiausio amžiaus žmonėms. Tad Sarbievijaus epigramoje darniai supintos aliuzijos į Antikos mitologiją, toponimiką, literatūrą ir XVII a. tikrovės aktualijos.

Antrosios rūšies epigramos – apmąstomosios (*deliberativum*). Jos ką nors pataria ar nepataria, ragina ar atkalbinėja (*in quibus poeta suadet aliquid vel dissuadet, hortatur vel dishortatur*). Tokios rūšies

⁴⁵ Čia ir toliau pažodinis epigramų vertimas straipsnio autorės.

epigramas mokyklinių kursų autoriai siūlo komponuoti iš dviejų dalių: pirmiausia reikia išdėstyti tai, kas patariama, o paskui prie pasakojimo verta prijungti kokį nors moralinį pamokymą (*in his debet primo exponi quid suadetur, secundo subiungenda aliqua doctrina moralis*)⁴⁶. Kaip pavyzdį ir vėl pateiksime Sarbievijaus epigramą apie kilmingą jaunuolį, nelaimingai nužudytą per šventes (*Sic v[erbi] g[ratia] Sarbievius epigrammate 119mo de nobili adolescente in feriis miserabiliter extincto*):

Saltantes nuper Mors viderat atra Lupercos,
Et se festivis miscuit ipsa choris:
Ebria perque domos saltabat perque plateas,
Morborum longo praeviente choro.
Hic uni juvenis dum forte resistere vellet,
Ebria non meritum messuit ense caput.
Tollite de lautis, juvenes, conviviam mensis;
Quis scit, an ex vestris non bibat illa scyphis?
(CXIX)

(Kartą matė juoda Mirtis šokančius Luperkus, || Ir pati įsimaišė į šventines eisenas. || Ir šoko girta, eidama per namus ir gatves, || Einant priekyje ilgai ligų eisenai. || Čia vieno jaunuolio, kai norėjo drąsiai pasipriešinti, || Girta galvą nenusipelnusių kardu nukirto. || Nuimkite nuo gausių stalų, jaunuoliai, vaišes, || Kas žino, ar anoji negeria iš jūsų taurių?)

Epigramos pasakojimas pradedamas pagoniškos Luperkalijų šventės, kuri senovės Romoje buvo skirta Fauno garbei, aprašymu. Šventės kulminacija buvo ritualinis Luperkų kolegijos narių bėgimas aplink Palatino kalvą. Tuomet Luperkai diržais, išsipjautais iš paaukoto ožio odos, mušdavo moteris, kurios tikėjo, kad tokie smūgiai palaimina santuoką ir teikia vaisingumą. Tad pirmose kūrinio eilutėse pasitelkiant analogiją su Luperkalijomis kuriama nerūpestinga karnavalinė atmosfera ir siautulingos pagoniškos šventės, kurios metu gatvėse ir aikštėse linksminamasi, valgoma, geriama ir šokama, vaizdas. Jis ir

⁴⁶ VUB RS F 3–1376, p. 271.

sudaro foną toliau epigrame vaizduojamiems įvykiams. Pagrindinė veikėja yra girta (*ebria*), bet vis dėlto nepermaldaujama Mirtis (*atra Mors*). Epigrame pabrėžiama, kad Mirties pasirodymą ir tolesnius jos veiksmus tarsi išprovokuoja mieste vykstanti šventė, kurios metu Mirtis nepastebėta kartu su savo palydovėmis ligomis (*morbi*) bei visais šventės dalyviais linksminasi ir keliauja iš vieno kiemo į kitą. Sarbievijus aprašo dailėje ypač dažnai vaizduojamą šokančią Mirtį (*dance macabre*) – skeletą su dalgiu, primenantį, jog visi neišvengiamai pasmerkti mirti. Šventės metu personifikuota girta Mirtis dalgiu nukerta galvą jaunuoliui, nesitikėjusiam tokios gyvenimo pabaigos. Autorius tarsi teigia, kad nelaimingo jaunuolio vietoje galėjo atsidurti bet kuris iš šventės dalyvių. Ypač įdomios paskutinės epigramos eilutės, kurios gali būti perskaitomos kaip perspėjimas kiekvienam, nepaisančiam saiko. Mat jei Mirtis paragauja žmogaus maisto ar gėrimo, ji tarsi pasižymi ir išsirenka auką, kurią pasiima su savimi. Todėl autorius ragina nudengti stalus ir paslėpti šventės vaišes. Neatsitiktinai paskutinėje eilutėje minima taurė, kuri gali būti suprantama kaip rūstybės taurės, įkūnijančios Dievo bausmę ir teismą, simbolis bei priešprieša išganymo taurei. Epigramos finalas puikiai išreiškia Baroko epochos vaizduojamajame mene bei literatūroje ypač populiarių atsitiktinumo ir mirties motyvą, kuris dažnai nuskambėdavo kaip perspėjimas, kad visų laukia vienas ir tas pats likimas (*memento mori*). Tad koks nors pasakojimas, užbaigiamas moraliniu pamokymu, kaip nurodo dėstytojai, ir sudaro antrosios rūšies epigramų pagrindą.

Trečioji epigramų rūšis – teisminė arba ginamoji (*iudiciale seu apologeticum*). Jomis ką nors kaltiname ar giname (*sunt quando accusamus vel defendimus quempiam*)⁴⁷. Tokių epigramų pradžioje paprastai turėtų būti nurodoma moralinė skriauda, kurią patiriame mes ar koks kitas asmuo, o paskui išradingai pasišaipoma iš to, kas neteisingai pasakyta ar padaryta (*in hoc primo exponitur iniuria,*

⁴⁷ VUB RS F 3–2087, p. 45.

quam nos patimur vel alter, secundo respondetur ingeniose ad dicta vel facta)⁴⁸. Kaip pavyzdį ne vieno kurso autorius cituoja Marcialio epigramą, kurioje anas skundžiasi, kad Fidentinas savinasi jo knyga:

Quem recitas meus est, o Fidentine, libellus:

Sed male cum recitas, incipit esse tuus.

(Lib. I, ep. XXXVIII)

(Mano yra ši knyga, kurią garsiai skaitai, Fidentinai.

Bet kad blogai ją skaitai, tavo ji pradeda būt!⁴⁹)

Marcialio dvielyje subtiliai suderinta ir skriauda, kurią išreiškia autorius skundas dėl vagiamų jo eilių, ir išradinga pabaiga su ironijos kupinomis eilutėmis, iš kurių skaitytojui tampa aišku, kad Fidentinas nesugebėtų parašyti nieko vertinga, nes nemokąs net perskaityti svetimų eilių.

Taigi galima patvirtinti, kad mokyklinių kursų autoriai, kaip ir teoretikai, išskiria tris epigramų rūšis, tačiau labiau išplėtoja kiekvienos iš jų aiškinimą.

EPIGRAMOS DALYS

Visi kolegijų dėstytojai nurodo, kad epigramą sudaro dvi dalys: pasakojimas (*narratio*), arba dėstymas (*expositio*), ir pabaiga (*conclusio*). Mokyklinėse poetikose ir retorikose dažniausiai pateikiamas toks trumpas kiekvienos iš epigramos dalių apibūdinimas:

Ad epigramma requiritur: 1mo expositio, quae est narratio congrua rei, ut ex ea clausula cum acumine inferri possit. 2do clausula est ingeniosa ratio seu acumen.⁵⁰

Abiem epigramos kompozicijos dalims kolegijų dėstytojai skyrė ypač daug dėmesio.

⁴⁸ VUB RS F 3–1376, p. 271.

⁴⁹ Vertė Aleksandra Teresė Veličkienė.

⁵⁰ VUB RS F 3–1358, p. 176: „Epigramai reikalinga: pirma, pasakojimas, kuris yra deramas dalyko išdėstymas, antra, pabaiga, kuri yra išradinga išvada ar akuminas“.

Epigramos expositio dalis. Tai pirmoji epigramos dalis, kurioje trumpai išdėstoma pagrindinė kūrinio medžiaga (*expositio epigrammatis nihil aliud est quam explanatio alicui rei brevis*), t. y. pasakojama trumpa situacija, susijusi su koku nors žmogumi ar įvykiu. Dažniausiai nurodoma, kad šios dalies medžiaga gali būti pateikiama trimis skirtingais būdais (*triplici ratione communiter exponi potest*): per istorinį įvykį (*per historiam seu historice*), per jausmines būsenas (*per affectum*) ir per išgalvotus nutikimus (*per fictionem*)⁵¹.

Kaip pasakojimo, išreiškiamo per realų istorinį įvykį (*per historiam*), pavyzdys dažnai⁵² nurodoma Sarbėvijaus epigrama Mucijui Viteleskui (*Ad Mutium Vitellescum*), jėzuitų generaliniam prepozitui (*Patris Sarbev[ii] ad Reverendissimum Patrem Nuncium Praepositum Generalem*):

Excubat in medio tibi pulchra modestia vultu,
Et niveus roseo regnat in ore pudor.
Simplicitas oculis, sacra facundia lingua,
Ridet in ingenuis gratia viva genis.
Majestas humeros, placidam clementia frontem,
Pura verecundus pectora candor habet.
Prae foribus famuli, video, famulaeque morantur:
Virtutem dominam quis neget esse domi?
(LX)

(Budi vidury tavo veido gražus kuklumas, || Ir karaliauja skaištus padorumas rausvose lūpose. || Paprastumas akyse, šventa iškalba burnoje, || Juokias kilniuose skruostuose gyva malonė. || Didybė ženklina pečius, mielą kaktą – santūrumas, || Kukli dora valdo tyrą širdį. || Prie durų tarnai, matau, ir tarnaitės stoviniuoja. || Kas paneigs, kad namuose yra ponija dorybė?)

Epigramos panegirinio pasakojimo medžiagą sudaro nuoseklus jėzuitų generalinio prepozito gerųjų savybių, kurias sudaro kuklumas (*Modestia*), padorumas (*Pudor*), paprastumas (*Simplicitas*), iškalba

⁵¹ VUB RS F 3–2183, p. 22.

⁵² Ši epigrama cituojama daugelyje retorikos kursų: VUB RS F 3–2183, p. 24, VUB RS F 3–1063, p. 392, VUB RS F 3–2054, p. 114, VUB RS F 3–1414, p. 143.

(*Facundia*), maloningumas (*Gratia*), didybė (*Majestas*), kilnumas (*Clementia*), skaistumas (*Candor*), vardijimas. Visos šios savybės tarsi tarnai ir tarnaitės paklūsta viršiausiai iš jų – *Virtus* (dorybė), kuri sujungia ir vainikuoja visas kitas, arba, kaip alegoriškai aiškina XVIII a. retorikos autorius⁵³, *Virtus* yra karalienė (*regina*), kuri karaliauja šloviamo asmens sieloje, o kitos dorybės kaip neatsiejamos jos palydovės (*satellites*) susirenka jos namuose tarsi nuolankūs pavaldiniai. Minėtą epigramą sudaro du sluoksniai. Pirmame tiesiogiai apdainuojamos visos adresato gerosios savybės. Jų vardijimu ir gausa išreiškiama pagarba šiam asmeniui, o jis pats pristatomas kaip moralinis ir dvasinis autoritetas. Antrąjį epigramos sluoksnį sudaro netiesiogiai išsakyta mintis, kad kiekvieno žmogaus pareiga yra tokių dorybių siekti, jas ugdyti ir stengtis būti panašiam į apdainuotą asmenį.

Antrasis būdas, kuriuo gali būti perteikta pasakojimo medžiaga – per jausmines būsenas (*per affectum*). Kaip tokios epigramos tobulą pavyzdį ir vėl pateikiame poetikų autorių itin mėgtą Sarbievijaus epigramą Giesmių giesmės motyvais:

O ego si fierem medio sita cardine tellus!
Sponse, tua starem pendula sponsa manu.
O ego, si fierem liquido torrentior amne!
Ad nutus fluere lenior amne tuos.
O ego, si fierem rapidis pernicio Euris!
Fingerer obsequiis promptius ipsa tuis.
O tandem, nisi sim celeri velocior igne,
Vel fieri cuperem cuncta, vel esse nihil.
(XIII)

(O, jeigu tapčiau žeme, jei vertų ašis mano širdį!
Aš, Sužadėtinai, tau svirčiau nuo rankos lengva.
O, jei galėčiau pavirst vikresne nei sraunusis upelis!
Davus tau ženklą, skubiau lėkčiau nei upės srovė.
O, jeigu būčiau labiau pašėlus nei Eurai smarkieji!
Taip nuolankumo greičiau tavojo mokyčiaus aš.

⁵³ VUB RS F 3–1414, p. 143.

O, pagaliau, netgi jei veržlesnė tapčiau už ugnį,
Trokščiau būt niekas, jei ne – niekuo nebūti visai.⁵⁴⁾

Sarbievijus komponuoja epigramą alegoriškai traktuodamas Giesmių giesmės jaunikį ir nuotaką: sužadėtinis suprantamas kaip Kristus, o sužadėtinė – žmogaus siela. Epigrama, kaip ir reikalaujama, užbaigiama apibendrinančiu akuminu: nesvarbu, kokia nesutramdoma stichija valdytų žmogaus širdį, ji, davus ženklą Aukščiausiam, Jam paklustų, taptų nuolankia pagalbininke ir aukštesnės valios vykdytoja. Taip išreiškiamos žmogaus sielos pastangos surasti dievišką draugą, Dievo ilgesys, troškimas su juo susiliesti, savo valią pajungti Jo valiai, įveikiant prigimties aistras, realizuoti savo gyvenimą kaip meilės atsaką Dievui – „arba tapti viskuo, arba niekuo“ (*Vel fieri cuperem cuncta, vel esse nihil*).

Trečiasis būdas, kaip galėtų būti komponuojamas epigramos pasakojimas, – per išgalvotus nutikimus (*per fictionem*). 1694 m. Vilniuje dėstyto retorikos kurso autorius Mykolas Sufčinskis nurodo, kad tokio tipo epigramų pasakojimą turėtų sudaryti kokia nors šmaikšti poetinė medžiaga, užsibaigianti akuminu (*epigramma per fictionem est illud, cum ex quacunque arguta ad inventionem poeticam, acumen quodpiam in fine insert*)⁵⁵, o XVIII a. retorikos kurso profesorius Jokūbas Chžanovskis analizuodamas šios rūšies epigramas pabrėžia, kad, norint jas kurti, neabejotinai reikalinga poetinė branda (*maturnitas tamen ad hoc ingenii est necessaria*)⁵⁶. Kaip tokios rūšies poetinis pavyzdys nurodoma Sarbievijaus epigrama apie Lietuvos etmoną Karolį Chodkevičių:

Spernere si nolis vatis praesagia Musae,
Nil in te juris, Carole, casus habet.
Vilnae nuper dum mandat Apollo Thaliae,
Grammatica nomen flectere lege tuum,

⁵⁴ VUB RS F 3–2482, p. 145, VUB RS F 3–2484, p. 140. Vertė Ona Daukšienė.

⁵⁵ VUB RS F 3–2188, p. 10.

⁵⁶ VUB RS F 3–1376, p. 267.

Cunctatur, dubitat, pallet, rubet, haesitat, alget;

Haec hilari tandem voce Thalia refert:

Chodkiewicz, ait, est indeclinabile nomen:

Robore bella gerit, casibus ergo caret.

(LXXI)

(Jei nenori atmesti Mūzos dainiaus pranašysčių, || Karoli, jokios teisės į tave neturi mirtis. || Kai kartą perdavė Apolonas Vilniaus Talėjai || Tavo vardą pakreipti gramatikos taisyklėm, || Delsia, abejoja, bąla, rausta, mikčioja, alpsta, || Pagaliau smagiu balsu Talėja praneša tai: || Chodkevičius, sako, yra nelinksniuojamas vardas: || Drąsiai kariauja, taigi, nesusiduria su mirtim.)

Karo vado šlovę epigrame atskleidžia viena iš Mūzų – Talėja, kuri negali išlinksnuoti Chodkevičiaus vardo. Šis faktas ją iš pradžių nugąsdina (Mūza delsia kalbėti, mikčioja, bąla), tačiau vėliau Talėja supranta ir džiaugsmingai praneša svarbią išsargą, tampančią epigramos išvada: nemirtingą Chodkevičiaus kaip karo vado šlovę atspindi jokioms gramatikos taisyklėms nepavaldus jo vardas, net pati mirtis tampa bejėgė prieš šio vardo skambesį. Akuminas, anot retorikos autorius, šioje epigrame pasireiškia tuo, kad karo vado Chodkevičiaus vardas yra nelinksniuojamas (*indeclinabile*), t. y. išliks garsus per amžius, nekintantis. Taip pat meistriškai žaidžiama daiktavardžio *casus* skirtingomis reikšmėmis: jis gali reikšti ir gramatinį linksnį, ir mirtį. Tad *indeclinabile* (nelinksniuojamas) pirmoje klauzulės eilutėje turi atlieptą paskutinėje – *caret casibus*, t. y. neturi linksnio ir nesusiduria su mirtimi. Kitą akumino dalį sudaro paskutinėje eilutėje esantis paradoksas. Nuo seniausių laikų įprastą nuostatą, kad drąsiai kaunantis laukia šlovinga mirtis, Sarbėvijaus epigrame keičia atvirkštinę formuluotė – drąsų karį liūdina baigtis tiesiog aplenkia.

Išanalizavus pirmąją epigramos dalį (*expositio*), pereinama prie antrosios (*conclusio*) – svarbesnės, efektingesnės – aptarimo.

Epigramos conclusio dalis. Kaip ir dauguma teoretikų, mokyklinių kursų autoriai antrąją epigramos dalį – pabaigą (*conclusio*) beveik visada sieja su koncepto, įžvalgos minties, nuostabos sukėlimo,

netikėtumo momentais (*semper cum acumine, cum inopinata conclusionē per conceptum vel affectum*⁵⁷, *habens conclusionem acutam*⁵⁸). Dažnai epigramos pabaiga tapatinama su akuminu (*secunda pars epigrammatis seu acumen*). Jis apibrėžiamas kaip savybė, būdinga tik epigramai ir laikanti visą tokio žanro kūrinio struktūrą (*quae tantum in epigrammate pondus habet, ut illas absente cuncta reliqua jaceant*⁵⁹). Rankraštiniuose kursuose gausu vaizdingų akumino apibūdinimų: „epigramos siela ir esmė“ (*anima epigrammatis et caput*⁶⁰), „be akumino epigrama būtų kaip kardas be ašmenų“ (*sine quo epigramma est veluti gladius sine acie*⁶¹). Daugelis LDK kolegijų dėstytojų akuminą aiškina remdamiesi Sarbievijaus veikale *De acuto et arguto* suformuluotu aštraus stiliaus apibrėžimu, kad akuminą sudaranti *taikios nesantaikos ir netaikios santaikos* (*dicti concors discordia vel discors concordia*) dermė. Sarbievijus kartais minimas kaip to apibrėžimo autorius, o kartais pateikiamas tik jo apibrėžimas:

Clausula est ingeniosa ratio seu acumen. Porro a P. Sarbievio acumen definitur est dicti concors discordia vel discors concordia, dum ex una parte praedicatum convenire subiecto, ex alia disconvenire videtur.⁶²

Acumen vulgo sic definitur: est dicors concordia et concors discordia praedicati cum subiecto, id est, ut inter illos in aliquo sensu appareat disconventia, in aliquo vero conventia.⁶³

Nors dažnoje mokyklinėje poetikoje ar retorikoje Sarbievijus nenurodomas kaip akumino apibrėžimo autorius, tačiau, grindžiant

⁵⁷ VUB RS F 3–2188, p. 10.

⁵⁸ VUB RS F 3–1427, p. 1.

⁵⁹ VUB RS F 3–1367, p. 86.

⁶⁰ VUB RS F 3–1098, p. 65.

⁶¹ VUB RS F 3–2277, p. 81.

⁶² VUB RS F 3–1376, p. 269: „[Epigramos] pabaiga yra išvalgi mintis arba akuminas. Tėvas Sarbievijus akuminą taip apibrėžia: posakio taiki nesantaika ar netaiki santaika, kai atrodo, kad, viena vertus, predikatas dera su subjektu, o kita vertus, – nedera“.

⁶³ VUB RS F 3–2265, p. 62: „Akuminas paprastai taip apibrėžiamas: yra predikato ir subjekto netaiki santaika ir taiki nesantaika, tai yra [reikia], kad tarp jų koku nors būdu atsirastų nedarna, bet kažkokiu būdu ir darna“.

teoriją konkrečiais poetiniais pavyzdžiais, ne vienas dėstytojas pateikia būtent Sarbievijaus epigramą apie šv. Ignotą. Šis Antiochijos vyskupas apie 107 m. buvęs įmestas į Koliziejų liūtamams sudraskyti ir dėl to vėliau paskelbtas krikščionių kankiniu. Pasakojama, kad, po egzekucijos priėję pažiūrėti sudraskyto vyskupo kūno, žmonės jo širdyje išvydę aukso raidėmis įrašytą Jėzaus vardą:

Aurea in Ignati fulgent cognomina corde:
Hic tua tu tecum Nomina, Christe, locas.
Sparserat effuso martyr cor sanguine: de quo
Aurea te referens litera facta fuit.
Unde potest fulvum mutari sanguis in aurum?
Sed tamen est Sanguis Martyris: ergo potest.

(CXI)

(Aukšinis vardas spindi Ignoto širdyje: || čia tu, Kristau, savo vardą kartu su savimi padedi. || Apšlakstė išlietu krauju kankinys širdį, iš kurios || Aukso raidė pasidarė tave liudydama. || Kaip gali kraujas pavirsti į spindintį auksą? || Bet juk kraujas yra kankinio, taigi gali.)

Vienos iš rankraštnių retorikų⁶⁴ autorius pateikia išsamią ir detalią šios Sarbievijaus epigramos analizę. Reikia pabrėžti, kad tai kone vienintelė tokia detali rankraštniuose kursuose aptikta epigramos analizė, puikiai atskleidžianti, kokiais kriterijais remiasi autorius nurodydamas būtent šią Sarbievijaus epigramą kaip tobulą žanro pavyzdį, pasibaigiantį, kaip ir reikalaujama, šmaikščiu, iš priešybių išplaukiančiu akuminu. Retorikos autorius išskiria keturis pagrindinius epigramos momentus (*Circa hoc epigrama quatuor observanda*). Pirmiausia atkreipiamas dėmesys į tai, kad epigrama pagrįsta istoriniu pasakojimu, t. y. pasakojimu apie šv. Ignoto širdį, kurioje rastas aukso raidėmis įrėžtas Jėzaus vardas. Toks istorinis pasakojimas tampa tarsi visos epigramos pagrindu, darnos ir nedarnos užuomazgomis, išreikštomis pirmuose keturiuose epigramos žodžiuose. Kaip antrą svarbų epigramos momentą retorikos autorius nurodo iš pasakojimo kylančią

⁶⁴ VUB RS F 3–2277, p. 85.

nedarną, išreikštą klausimu „Kaip gali?“ (*Unde potest*). Trečioji epigramos pakopa atskleidžia darną, kylančią iš to paties pasakojimo ir pasireiškiančią tuo, kad „kraujys yra kankinio“ (*est Sanguis Martyris*), nes tik iš meilės Dievui, apvalytas kančios, šv. Ignoto kraujys pasidarė auksinis. Ketvirtas svarbus epigramos momentas – kulminacija, kai paskutinėse eilutėse nelauktai suvienijama pasakojime išryškėjusi nedarna (pavirsta kraujys auksu) ir darna (pavirsta kankinio kraujys auksu). Būtent šių priešybių jungtis („taigi gali“) ir sudaro tobulą akuminą.

Įdomu pastebėti, kad rankraštnių retorikų autoriai beveik pažodžiui atkartoja Sarbievijaus veikale *De acuto et arguto* suformuluotą aštraus stiliaus, arba akumino, aiškinimo teoriją. Vienintelis skirtumas yra poetinis šią teoriją iliustruojantis pavyzdys: Sarbievijus cituoja paskutines Marcialio epigramos eilutes, o kolegijų dėstytojai – paties Sarbievijaus epigramą, kuri jiems atrodo daug labiau atitinkanti laiko dvasią, jėzuitiško gyvenimo realijas ir deramai iliustruojanti krikščioniškosios martirologijos istoriją.

BAIGIAMOSIOS PASTABOS

Turime konstatuoti, kad XVII–XVIII a. LDK jėzuitų kolegijose buvo taikomas beveik identiškas epigramos dėstyimo modelis. Tai parodė rankraštnių to meto poetikos ir retorikos kursų, skaitytų įvairiose LDK jėzuitų kolegijose (Vilniuje, Kaune, Kražiuose, Naudarduke, Nesvyžiujė ir kitur), analizė. Epigramos teorija ir praktiniai pavyzdžiai juose užėmė ypatingą vietą.

Žymiausių to meto literatūros teoretikų (Skaligerio, Pontano, Posevino) darbuose, kuriais rėmėsi ir kolegijų dėstytojai, epigramos žanras buvo pristatomas gana trumpai, pažymint tik svarbiausius jo bruožus. Kolegijų dėstytojai praplėtė ir pagilino epigramos žanro sampratą, suteikė jam aukštesnę vietą žanrų hierarchijoje (iš visų poezijos žanrų apie epigramą pradedama aiškinti pirmiausiai), skirdami

žymiai daugiau dėmesio ir vietos nei epui, tragedijai ar komedijai. Epigramos skyrių apimčiai prilygsta, o kartais ir lenkia tik skyriai apie odes. Įdomu ir tai, kad labai dažnai epigramos žanras aiškinamas ne poetikos, o retorikos paskaitose. Būtent jų konspektuose atsiskleidžia epigramų klasifikacijos įvairovė (tipai, rūšys, dalys), šio žanro kūrinii komponavimo ypatumai ir konceptų suradimo galimybių gausa. Epigramai vienodai daug dėmesio skyrė ir poetikos, ir retorikos kursų dėstytojai, šį žanrą dėl jo trumpumo laikydami labiausiai tinkamu mokyklai.

Laikydami pagrindinių epigramos žanrą apibrėžiančių kriterijų, kolegijų dėstytojai nevengė ir naujų tendencijų. Bene akivaizdžiausia iš jų – koncepto arba akumino teorijos įvedimas. Ši teorija buvo dėstoma remiantis neišspausdintame Sarbėvijaus veikale *De acuto et arguto* pateiktu aiškinimu.

Pažymėtina, kad, labiau nei spausdintuose teoretikų veikaluose, mokykliniuose XVII–XVIII a. kursuose išplėtotas epigramos tipų, rūšių ir jos dalių aiškinimas, iliustruojamas gausiais poetiniais pavyzdžiais. Juos sudaro ir garsiausių Antikos poetų eilės, ir žymių to meto autorių kūriniai. Akivaizdu, kad iš tuometinių autorių dažniausiai cituojamos Sarbėvijaus epigramos, iš kurių mokiniai buvo skatinami mokytis stiliaus, poetinės išraiškos būdų, lavinti savo estetinį skonį, suvokti Šventojo Rašto tekstų interpretavimo galimybes.

Tad epigramos teorija kolegijų studentams buvo dėstoma ne vien kaip galimos poetinės kūrybos pagrindas, bet ir kaip vienas iš būdų, lavinančių literatūrinį skonį bei mąstymą, ugdančių tiek oratorinius, tiek poetinius įgūdžius, mokačių trumpai ir taikliai perteikti mintis.

Įteikta: 2008-12-01
Priimta: 2008-12-10

Živilė Nedzinskaitė

A MODEL OF TEACHING EPIGRAM
IN THE JESUIT COLLEGES OF THE GRAND DUCHY
OF LITHUANIA DURING 17TH-18TH CENTURIES

Summary

Using copious manuscript materials, the article discusses a model of teaching epigram in the school courses of poetics and rhetoric read in the Jesuit Colleges of the Grand Duchy of Lithuania in the 17th-18th centuries. Explaining the theory of the epigram, the professors referred to the works of the famous theorists (Scaliger, Pontanus, Possevino, Masenius). Certain specific traits of the epigram, only superficially mentioned in the works of the theorists, were much extended, detailed and schematized by the college instructors. Their attention was mostly concentrated at an especially detailed and precise analysis of the epigram varieties and their specific traits, based on the examples of the poetry of both ancient authors and better known poets of the times (the most often cited author was Sarbievius). The article also emphasizes the importance of the genre of the epigram in the development of not only theoretical, but also creative skills of the students.